

**Ю. Дядищева-Росовецька, к. філол. н., доц.,
Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка**

**ФОЛЬКЛОРНИЙ ПОСТІЙНИЙ ЕПІТЕТ І ЕПІТЕТИКА
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
(ЛІНГВІСТИЧНІ ЗАМІТКИ)**

Статтю присвячено спробі порівняння епітетних словосполучень у поезіях Т. Шевченка і в народних ліричних піснях у записах З. Доленги-Ходаковського. Виявлено деякі лінгвістичні параметри трансформації у текстах поета фольклорної за походженням епітетики.

Ключові слова: *Т. Шевченко, фольклор, епітет, атрибутивне словосполучення, ліричні пісні.*

Стаття посвячена попытке сравнения эпитетных словосочетаний в поэзии Т. Шевченко и в народных лирических песнях в записях З. Доленги-Ходаковского. Выявлены некоторые лингвистические параметры трансформации в текстах поэта фольклорной по происхождению эпитетики.

Ключевые слова: Т. Шевченко, фольклор, епитет, атрибутивное словосочетание, лирические песни.

The article is devoted to the attempt of comparison of epithet combinations of words in the T. Shevchenko's poetry and in folk lyric songs in the records by Z. Dolenga-Hodakovski. Some linguistic parameters of transformation folklore by an origin epithets in the poet's texts are defined.

Key words: T. Shevchenko, folklore, epithet, attributive word combination, lyric songs.

Вивчення епітета привертає увагу багатьох дослідників. Але, оскільки остаточно завершеної та загальноприйнятої теорії епітета поки не вироблено, то для лінгвофольклористичних студій видається найбільш продуктивним визначення, подане в "Словнику лінгвістичних термінів" Ж. Марузо, яке ми прийняли як робоче: "епітет – це прикметник, тісно пов'язаний з іменником, який утворює з ним єдину групу" [1, 346].

А. Євгенієва, авторка однієї з найбільш детальних праць із описової лінгвофольклористики "Нариси з мови російської усної поезії в записах XVII–XX ст." констатує: "Епітет належить до числа тих художніх засобів мови, на які з якнайдавнішої доби вказують риторики та стилістики. І тим не менше поняття епітета для багатьох жанрів і деяких епох залишається неясним і спірним" [2, 298].

Пропоноване дослідження проведено на матеріалі показового мікрорізу, а саме вивчення атрибутивних сполук в поезіях Т. Шевченка [3], написаних 1844 року [3, 254–284], і в народних ліричних піснях у записах, зроблених двома десятиліттями раніше З. Доленгою-Ходаковським [4, 399–474]. Забігаючи наперед, можна зауважити, що використання цих двох обмежених вибірок привело до досить виразних і красномовних результатів.

Теоретико-методологічну базу дослідження утворили лінгвістично осмислені міркування про фольклорний епітет, залишені О. Веселовським. Цей видатний слов'янський вчений, один із піонерів лінгвофольклористичного дослідження поетичної мови фольклору, вважав, що у зв'язку з призначенням епітета "відзначити в предметі рису, яка здається для нього характерною, суттєвою, показовою, – стоїть, очевидно, його постійність при певних словах" [5, 78]. Дослідник робив і таке припущення: "Цілком можливо, що в добу найдавнішого пісенного розвитку, яку ми виділяємо назвою лірико-епічного або синкретичного, ця постійність

ще не встановилася. Тільки згодом вона стала ознакою того типово-умовного та суспільного світоспоглядання і стилю (який відобразився і в умовних типах краси, героїзму тощо), який ми вважаємо, дещо однобічно, характерним для епосу і народної поезії" [5, 79–80]. Важлива для нас і думка О. Веселовського щодо подальшого розвитку постійного епітета після отримання ним якості "постійності": "Весь подальший розвиток епітета полягатиме в розкладанні цієї типовості індивідуалізмом" [5, 80]. До цього треба додати, що в історії епітета як однобічного означення слова О. Веселовський виділяє такі моменти, як забування (скам'яніння, узагальнення) і розвиток – внутрішній і зовнішній.

Поетичні контексти Т. Шевченка становлять надзвичайно цікавий та інформативний матеріал саме у вищеназваному аспекті, оскільки він, геніальний поет та основоположник нової української літературної мови, з дитинства був носієм усної народної традиції. Тому закономірною видається поява в його особистій авторській поезії таких типових фольклорних постійних епітетів, як "високі могили" [3, 254], "карі очі" [3, 263], "білі руки" [3, 263], "вірна дружина" [3, 263], "Боже милий" [3, 263], "дрібні сльози" [3, 283].

Явище скам'яніння, за О. Веселовським, – це виростання "за межі власне епітета, коли оцінка певних явищ переноситься на інші явища, ворожі чи протилежні" [5, 81]. Наприклад, постійне означення руки – біла, "сербська пісня використовує його й тоді, коли йдеться про руку арапа". Або "епітети не сприймаються більше як кольорові, і прикметники і іменники злилися в значення називного, яке викликає нове означення, воно іноді підновлює попереднє, а іноді вступає у суперечність з ним" [5, 82]. Приклад можна було б навести із записів З. Доленги-Ходаковського: "Коте сивий, коте білий, коте волохатий" [4, 425].

Широковідомі приклади такого "скам'яніння" фольклорного за походження постійного епітета в поезії Т. Шевченка. Це, наприклад: "погнили / Біленькі хати, повалялись" [7, 119]. Адже занедбані, недоглянуті хатки, що аж "повалялись", вже не можуть бути білими, вони скоріше сіруваті або жовтуваті, та навіть чорні. Або: "Зацвіла в долині / Червона калина" [7, 192]. Тут також знаходимо ще більш яскравий зразок "скам'яніння" постійного епітета, бо навесні калина цвіте білим цвітом, а червоні грона з'являються восени.

Наступна група представляє безсумнівний інтерес для дослідника. Т. Шевченко ніби втілює в авторській поезії той процес "зовнішнього розвитку епітета", який О. Веселовський реконструює, відновлюючи становлення постійних епітетів у фольклорі: "постійні епітети згладилися, не викликають більше образного враження й не задовольняють його вимогам; у їх межах створюються нові, епітети накопичуються, означення урізноманітнюються описами, запозиченими із матеріалу саги або легенди" [5, 84]. І далі: "...ідеться про накопичення епітетів однозначних або близьких за значенням" [5, 84]. Наприклад, у Т. Шевченка в поезії "Заворожи мені, волхве" з'являється "вода зіцілюща й живуща":

*Може, вернеться надія
З тією водою
Зіцілющою й живущою,
Дрібною сльозою [3, 283].*

Але ж ця "вода" виявляється, у свою чергу, поетичним означенням складної конструкції, що доповнює й поглиблює семантично атрибутивний комплекс фольклорного походження з постійним епітетом "дрібна сльоза".

Зустрічаються в досліджуваних Шевченкових текстах і випадки, коли "при одному слові стоїть декілька означень, які доповнюють одне одного" [5, 84]. У поезії "Чигрине, Чигрине..." така конструкція "серце дівоче боязливе" вступає у складні семантичні стосунки із вже фольклорною за походженням "слово тихо-сумне богобоязливе":

*І слово забуте,
Моє слово тихо-сумне,
Богобоязливе,
Згадається – і дівоче
Серце боязливе
Стрепетється, як рибонька,
І мене згадає... [3, 256].*

Основою першої конструкції є епітетне словосполучення з постійним фольклорним епітетом "слово тихе", яке в поезії

ускладнюється до "слово тихо-сумне" і доповнюється ще одним епітетом ("слово забуте"), що відбиває позицію в ліричній ситуації дівчини, та епітетом "богобоязливе", що працює на психологічну характеристику ліричного героя. І весь цей епітетний комплекс через перегук компонентів в епітетних сполученнях формально ("слово <...> богобоязливе" – "Серце боязливе") і семантично, через пов'язання із внутрішнім світом дівчини, допомагає поетові перейти до відтворення почуттів дівчини, де використано знову-таки фольклорні фарби: її серце "Стрепенеться, як рибонька".

У тій же поезії зустрічаємо простіший за побудовою випадок використання того ж прийому:

*І вицідять сукровату,
І наллють живої
Козацької тії крові,
Чистої, святої!!! [3, 255].*

Усі епітети до слова "кров" мають тут якщо не ознаку, то забарвлення фольклорної постійності. Але звернемо також увагу, що вони симетрично, парами з двох боків оточують слово, яке означають. При цьому "козацька" є більш простим означенням, що вказує на приналежність, а вже потім викликають позитивні конотації, пов'язані зі словом "козак", а три інші поетичні епітети мають яскраву метафоричність. А головним серед них у семантичному плані виступає епітет "живая", бо саме він вступає в найбільш антитетичні стосунки із "сукрuratoю", що теж вступає епітетом до слова "кров". Але ж слово "сукровата" Б. Грінченко подає лише за цим Шевченковим контекстом і перекладає російською мовою як "сукровичный"; слово ж "сукровиця" пояснює й таким контекстом: "З мертвого пішла сукровиця" [9, 227–228]. Отже, у Т. Шевченка йдеться про протиставлення крові мертвої та живої, що змушує пригадати й казкові живу та мертву води.

Мабуть, це закономірно, що в Шевченкових стилізаціях народної пісні й епітетні конструкції простіші, ближчі за побудовою до фольклорних аналогів. Ось у ліричній народній пісні "В чистім полі, в тихім броду. Б" із записів З. Доленги-Ходаковського два постійні епітети з двох боків характеризують означуване слово "зоря" у складі порівняння:

*Ти, дівчино підірня,
Як та ясна зоря вечірня [4, 408].*

У стилізації "У неділю не гуляла" так само доповнюють одне одного Шевченкові епітети "мальована" і "шитая" до слова хустина:

*А де ж тая мальована,
Шитая хустина,
А де ж тая веселая Дівчина-
дитина?! [3, 281].*

Поет будує аналогію "психологічному паралелізмові", в якому важливою є подібна метрична позиція епітетів "мальована" (до хустини) і "веселая" (до дівчини). Є тут семантичний перегук, бо "мальована" (яскраво вишита) хустина здається спостерігачеві такою ж веселою, як і весела дівчина. Стосовно ж епітетної конструкції "веселая дівчина-дитина" можна сказати, що вона ідентична вищенаведеній фольклорній, лише функцію другого означення виконує прикладка. Остання конструкція з фольклорним постійним епітетом ускладнюється за рахунок прикладки "дівчина-дитина" – порівняймо з фольклорним "бистрая вода Дунай" [4, 404]. П. Тимошенко називає такі прикладки "епітетами-прикладками" [8, 206]. Щодо подібних уснопоетичних "звичайних поєднань" О. Потебня стверджував, що вони, насправді, є зразками "образного, поетичного мислення" [6, 61]. Вчений намагався осмислити їхню сутність діяхронічно, в історичному розвитку: "Як взагалі в розвитку думки і мови образне вираження давніше за безобразне і завжди передбачається ним, так, зокрема, поняття дії, якості по суті є відносно пізніми" [6, 218]. Подібні "звичайні поєднання" широко засвідчені у ліричних піснях із зібрання З. Доленги-Ходаковського: "козаченьку собою", "дівчино-серце", "ярами-борами", "Дунай-вода", "меду-вина", "вівса-сіна", "місяцю-перекрою", "дівчино-рибчино", "сад-виноград", "козаченьку-барвіночку", "нагаєчка-дротяночка", "чоботки-вишиваньці", "роман-зілле" тощо.

Показово, що засвідчено такі поєднання і в інших поезіях Т. Шевченка, залучених нами до порівняння. Проте точних відповідників до усталених фольклорних не виявлено. Крім вище

названої "дівчини-дитини" [3, 281], це ще "коса-краса" [3, 263], "перси-гори" [3, 263] та "думи-діти" [3, 283], при цьому останні два яскраве індивідуально-авторські поєднання годі було б шукати у народній ліричній пісенності.

У поезії "Дівичії ночі" так само доповнюють один одного семантикою епітети "горда" і "зла", що мають характеризувати співачку – ліричну героїню пісні, але в даному випадку обидва вони втрачають конкретне слово, що означають, воно залишається в підтексті. Поет грає епітетом "злий", поставивши поруч дві його реалізації, стосовно ліричної героїні та стосовно її ворогів, що характеризуються епітетною конструкцією з фольклорним постійним епітетом:

*Я люблють, я жити хочу
Серцем, не красою!
А мені ще й завидують,
Гордою і злою
Злії люди нарікають [3, 263].*

У наступному прикладі з поезії "Чигрине, Чигрине..." гостро негативно забарвлені епітети теж доповнюють одне одного: на загальне оціночне означення "погане серце" нанизується якісне "гниле", а потім уже в постпозиції до означуваного слова, що, за С. Обнорським, підкреслює його значення, додається ще підсумкове "трудне", що передає загальний настрій:

*Може, зійдуть, і виростуть
Ножі обоюдні,
Розпанахають погане,
Гниле серце, трудне... [3, 255].*

"Трудний" у Словнику Б. Грінченка пояснюється як і "1) Трудный, нелегкий, тяжельый, стоящий много труда, горя", і "2) Удрученный" (тут, до речі, наводиться для ілюстрації саме наш фрагмент поезії Т. Шевченка. – Ю. Д.-Р.), і "3) Усталый", і "4) Тяжело больной" [9, 289].

Епітет "трудне" до означуваного слова "серце" Т. Шевченко повторює в іншій поезії:

*Чого мені тяжко, чого мені нудно,
Чого серце плаче, ридає, кричить,
Мов дитя голодне? Серце моє трудне,
Чого ти бажаєш, що в тебе болить?
("Чого мені тяжко, чого мені нудно...") [3, 282].*

У другому чотиривірші до нього додаються ще метафоричні епітети "розбите" та яскравий авторський "невкрите", які характеризують означуване слово з різних боків:

*Чи пити, чи їсти, чи спатоньки хочеш?
Засни, моє серце, навіки засни,
Невкрите, розбите – а люд навісний
Нехай скаженіє... Закрий, серце, очі
("Чого мені тяжко, чого мені нудно...") [3, 282].*

Якщо звернутися до уснопоетичних текстів, то тут зустрічаємо лише "смутне серце" (двічі) [4, 441, 452], "зрадливеє" [4, 408], "любє" [4, 413] і "щирє" [4, 456].

О. Веселовський вважав за можливе, що "подібні дублети (як накопичення епітетів з одним значенням або близьких за значенням до означуваного слова. – Ю. Д.-Р.) – давні найпростіші вираження плеоназму: накопичення мало піднести тон, підкреслити настрій; <...> гомерівський "хитромудрий", "стародавній" наших голосінь; Ай-же ты ведь старья старик ("Вольга та Микула"); черным черно (билини)" [5, 84]. У народних піснях нам удалося натрапили на подібне явище:

*Ей, у полі криниченька рублем рубленая,
Там стоїт дівчинонька, як мальованая [4, 474].*

Або ще паралелізм *криниця новообрублена – дівчина новолюблена*:

*О у полі та криниченька – новообрублена.
Гдєсь моя дівчина новолюблена [4, 456].*

Фольклорний постійний епітет "рублена" вживається також із означуваним словом "хата", але без тавтологічного уточнення:

Не вийшов козаченько за рублени хати:

– Вернись, вернись, козаченьку, дівчини ховати! [4, 443].

Не можна не звернути увагу на наявність у досліджуваних текстах складних епітетів, як вважає О. Веселовський, скорочених із означень і порівнянь, як у Гомера (волоока, розовоперста) [5, 85]. Аналіз фольклорних текстів засвідчив такі складні постійні епітети, як "білокрила голубка" [4, 408], "сизокрилий голуб" [4, 412], "сизокрилий орел" [4, 443], "чорнобрива мила" [4, 449], "чорнобривий милий" [4, 449] (означуване в двох останніх випадках є субстантивованим прикметником), "чорнобровая дівчина" [4, 416], "дівча чорнобрива" (двічі) [4, 452], "дівчинонька чорнобривая" [4, 453]. Із них найбільш часто вживаними є "чорнобривий милий" (одинадцять уживань).

У поетичних контекстах Т. Шевченка було знайдено такі композити, як: "старче малосилий" [3, 254], "слово богобоязливе" [3, 256], "друже сивоусий" [3, 283] і субстантивований прикметник "круторогі" [3, 279].

І серед авторських Шевченкових, і серед уснопоетичних контекстів не було виявлено виразних постійних епітетів-композитів книжного походження, як це спостерігається в думовому епосі.

У поетичних контекстах Т. Шевченка ми також можемо спостерігати, що фольклорний постійний епітет використовується більш вільно, ніж в уснопоетичній пісенності. Наприклад, фольклорне епітетне сполучення "круторогі воли" в Т. Шевченка скорочується до самого означення, перетворюється на субстантивований прикметник і не потребує означуваного слова:

Чи не ревуть круторогі,

Чи не йде козак з дороги

("У неділю не гуляла...") [3, 279].

Такі постійні епітети варто диференціювати з "перифразами" і дистантними епітетами, на яких детально зупиняється В. Русанівський [10, 229–230].

Аналогію до ще одного цікавого явища в екзистенції фольклорного постійного епітета – узагальнення в означенні як приклад подальшого розвитку епітета, а саме "в розкладанні типовості індивідуалізм" (О. Веселовський) – знаходимо у Шевченковому вислові "сонце правди" [3, 283]. О. Веселовський пояснює, що "однобічне визначення епітета не завжди виражалося у формі прикметника чи відповідного іменника; замість того, щоб сказати: це здійснив такий-то сильний воїн, можна було висловитися: сила воїна... і те і друге узагальнювалося у визначенні самого героя ... (пор. сила Геракла або Гераклова = сильний Геракл)" [5, 87].

Важливе та експресивно-емоційне навантаження несуть в уснопоетичних текстах пояснювальні епітети-метафори: "дрібні листи" [4, 435, 470] (дрібніі листи [4, 445]) – фактично інтернаціональні, "нешасливий край" [4, 402], метонімічне "зрадливеє серце" [4, 408], або "одчинена хата" [4, 427] – тут у функції метафори виступає атрибутивний комплекс у цілому: одчинена хата = доступна дівчина.

Із найбільш виразних авторських вражають Шевченкові метафоричні епітети, аналогів яким, звичайно ж, не знайдено у фольклорі: "нудьга невсипуща" [3, 280], "вольнії гармати" [3, 284], "світе лукавий" [3, 263].

Отже, не зважаючи на вихідні уснопоетичні конструкції з постійними епітетами, яскрава творча індивідуальність Т. Шевченка та своєрідність його поетичного світосприймання багаторазово позначаються не тільки на творчому осмисленні та переосмисленні фольклорних поетичних прийомів, але й приводять до ускладнення їх структури відповідних лінгвостилістичних конструкцій.

1. Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. – М., 1960.
2. Евгеньева А. П. Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII–XX вв. – М. – Ленинград., 1963.
3. Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К., 2001. – Т. 1. Поезія 1837–1847.
4. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського / Упор. О. І. Дей. – К., 1974.
5. Веселовский А. Н. Из истории эпитета // Веселовский А. Н. Историческая поэтика. – М., 2004.
6. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике // Язык фольклора. Хрестоматия / Сост. А. Т. Хроленко. – М., 2006.
7. Шевченко Т. Повне зібрання творів у дванадцяти томах. – К., 2001. – Т. 2. Поезія 1847–1861.
8. Тимошенко П. Д. Епітет // Шевченківський словник / У двох томах. – К., 1976. – Т. 1. 9. Словарь української мови. Зібрала редакція журналу "Киевская старина" /

Упор. Б. Грінченко. – К., 1909. – Т. IV. 10. *Русанівський В. М.* У слові – вічність (Мова творів Т. Г. Шевченка). – К., 2002.